

ЕТНОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ТИПОЛОГІЗАЦІЇ ГРЕЦЬКОЇ ДІАСПОРИ ПРИАЗОВ'Я

Розглядаються проблеми визначення статусу греків Приазов'я в контексті сучасних теорій діаспори.

Ключові слова: діаспора, національна меншина, етнічна група, субетнос.

Рассматриваются проблемы определения статуса греков Приазовья в контексте современных теорий диаспоры.

Ключевые слова: диаспора, национальное меньшинство, этническая группа, субэтнос.

The paper considers the problem of determining the status of the Greek Priazovya in the context of modern theories of diaspora.

Key words: diaspora of national minorities, ethnic group, subethnos.

Актуальність дослідження діаспор пов'язана з тенденцією до ускладнення сучасного етнокультурного ландшафту більшості країн світу у зв'язку з активізацією міграційних рухів населення. Зважаючи на соціально-культурну та політичну динаміку України в останні десятиліття, на нашу думку, необхідно з'ясувати змістовий діапазон використання терміна «діаспора» стосовно населення країни, яке асоціює себе з певною етнічною спільнотою. Специфічність історичної та культурної адаптації грецького населення Приазов'я може слугувати приводом для переосмислення багатьох теоретичних і практичних питань формування сучасного етнокультурного середовища та широкого комплексу проблем, пов'язаних з культурними аспектами само-визначення діаспор.

Згідно з існуючими класифікаціями, грецька діаспора загалом належить до «історичних» або класичних, тобто тих, які почали формуватися ще в давньому світі. Проте, на відміну від сербів, болгар, німців, греки в Приазов'ї не були «прямими колоністами». Як відомо, більшість приазовських, або маріупольських, греків були переселені з Криму. Тобто колонізація ними цієї території фактично є «другою хвилею» розселення греків на теренах півдня України. Це дозволяє характеризувати означений процес як внутрішню колонізацію. Утім, для визначення специфіки грецької діаспори в Приазов'ї слід вирішити питання щодо її етнічної самотності. З одного боку, опинившись у нових умовах, греки утворювали певною мірою автономний соціально-культурний осередок, існування якого підтримували різні політичні режими, що впродовж останніх століть змінювалися в регіоні. З іншого — упродовж усієї історії колонізації Приазов'я грецьке населення складається з двох етнолінгвістичних груп — елінофонів і тюркофонів, які донині зберігають свою окремішність.

Щодо визначення етнокультурного статусу грецького населення Приазов'я етнологи використовують декілька формул: «національна

меншина», «етнічна група», «діаспора» тощо. Проте ці визначення не сприяють усвідомленню феномену грецької колонізації територій сучасної України, оскільки саме визначення переселенців за етнонімом «греки» дещо спрощує етнокультурну динаміку цієї групи впродовж декількох останніх століть. Тому слід зважати на те, що сукупність ознак, за якими зазвичай описуються греки Приазов'я, не утворює якоїсь сталої системності, яка б надавала можливості реконструювати їх етнічну еволюцію. Вочевидь, конфігурація їх етнічних ототожнень змінювалася під впливом політичних, соціальних, економічних обставин. Проте тривалий період проживання греків у Приазов'ї робить територіальний чинник чи ненайстабільнішим, що вможлиблює розглядати його як основу для етнічного самовизначення переселенців.

Загалом будь-яка етнічна меншина може сприйматися за певних умов як діаспора. Виникнення діаспори, зазвичай, пов'язується із завершальною стадією процесу розселення народу за межами батьківщини. Донедавна вважалося, що зміст цього поняття є настільки зрозумілим, а саме явище — настільки визначеним, що не потребує коментарів. Проте в останні десятиліття поняття «діаспора» використовувалося і щодо етнічних меншин, і щодо біженців, і щодо трудових мігрантів. Ідеться про мігрантів загалом, тобто людей, котрі з тих чи інших причин опинилися поза країною свого походження. Отже, у зв'язку з посиленням процесів глобалізації, виникненням нових держав у сучасному світі та пов'язаною із цим зміною статусу багатьох народів, зміст цього поняття потребує уточнення. Проблема полягає в тому, що не тільки різноманітні аспекти формування діаспор розглядалися й оцінювалися по-різному, але й сама дефініція «діаспори» трактувалася залежно від того, до якої етнічної спільноти вона застосовувалася [2, с. 59].

Слід нагадати, що сам феномен діаспори має давню історію, починаючи із часів античності. Грецький термін «diaspora» утворений від дієслова «diaspeirein» — «розсіюватися, розсипати, роздавати», що утворене з префікса «dia» та дієслова «speirein» — «сіяти, засівати». Дієслово «diaspeiro» трапляється в ранніх грецьких текстах (у Геродота й Софокла) в значеннях «розсіювати, розбивати (військо)» та «розтринькувати (гроші)» [5, с. 7]. Спочатку діаспорою називалася спільнота громадян давньогрецьких міст-держав, що мігрувала на певні території з метою колонізації. Її формування почалося ще в ранній античності між VIII—V стст. до н. е., коли відбувалася давньогрецька колонізація Середземномор'я та Причорномор'я. У цей період за межами Егейського басейну давні греки заснували міста-поліси (Массілія, Ольвія, Херсонес та ін.), які будували в морських бухтах. Ці поселення були оточені іншомовними народами. Таким чином, «діаспора» (грец. διασπορά — «розсіювання») — етнічна група, що проживає за межами країни свого походження, утворює згуртовані й стійкі етнічні групи в країні проживання та має соціальні інститути для підтримки і розвитку своєї ідентичності та спільноти.

Іменник «diaspora» вперше зафіксований у «Септуагінті» — грецькому перекладі Старого Завіту саме в значенні «розсіювання євреїв серед язичників». Відтоді слово діаспора почало вживатися майже винятково для позначення розселення євреїв.

У ХХ ст. діаспора вже не пов'язується лише з історією євреїв, а саме явище розселення виявляє відмінний від античних часів характер і стає різноманітнішим. Наукова та політична актуалізація діаспори починається з кінця 1970-х рр., коли міграція набула ознак стабільного процесу і стала помітною та політична і культурна роль, яку відігравали діаспори у визначенні суспільної ситуації в провідних країнах Європи та США. Напрями теоретичних досліджень проблем, зумовлених діаспоризацією, багато в чому визначили праці А. Ашке-назі, М. Дабага, Р. Марієнстраса, К. Платта, У. Сафрана, Е. Скіннера, М. Есмана. Питанням типологізації діаспор присвячено дослідження Дж. Армстронга [17], Р. Брюбейкера [18], Дж. Кліфорда, У. Коннора [19], Г. Шеффера [15], Й. Шаїна та ін. У Росії дослідження діаспори дедалі більше стимулюються політичними стратегіями держави щодо російськомовного населення колишніх радянських республік, а також складною етнотемографічною ситуацією в країні, яка склалася в останні десятиліття. Вітчизняні науковці здебільшого вивчають історію формування української діаспори у ХХ ст. [3, с. 13]. Тому процеси діаспоризації в самій Україні залишають достатньо широкий простір для теоретичних і прикладних досліджень.

За відсутністю єдиного загальноприйнятого наукового поняття діаспори, в широкому контексті такою, за визначенням У. Коннора, складає етносу, що проживає за межами країни походження [19]. Однак таке визначення може застосовуватися майже до всіх національних меншин, це потребує певних змістових уточнень і обмежень. Наприклад, Г. Шеффер доводить, що діаспори утворилися завдяки насильницькій або добровільній міграції етнічних груп за межі своєї історичної батьківщини [15, с. 165]. Вони живуть там як меншини, зберігаючи свою етнічну або етно-релігійну ідентичність і громадську (общинну) солідарність. Подібної позиції дотримують російські вчені Ж. Т. Тощенко і Т. І. Чаптікова: «Діаспора — це стійка сукупність людей єдиного етнічного походження, що мешкає за межами своєї історичної батьківщини (за межами ареалу розселення свого народу), і та, що має соціальні інститути для розвитку і функціонування цієї спільноти» [12, с. 36]. Іноді діаспора є просто синонімом еміграції або національної меншини. Наприклад, Ю. А. Поляков звертає особливу увагу на подібність понять «діаспора» та «національна меншина». В. А. Тишков визначає діаспори з точки зору стійкості їх зв'язків з історичною батьківщиною: «Діаспора — це культурно відмінна спільнота на основі уявлень про загальне походження і похідних колективних зв'язків, солідарності й ставлення, що демонструється до батьківщини. Більшість авторів вважає діаспору ... не стільки як спільноту, ... але, ... здебільшого, як стиль життєвої поведінки» [11,

с. 26]. Певною мірою В. Тишков тут наслідує У. Сафрана, головним у концепції якого є ставлення до країни походження, зв'язки по лінії «країна виходу — країна поселення — діаспора» [9, с. 148]. На думку Т. Полоскової, до системоутворюючих ознак діаспори належать: 1) етнічна ідентичність; 2) спільність культурних цінностей; 3) наявність соціокультурної антитези, що виявляється в прагненні зберегти етнічну та культурну самобутність; 4) уявлення (найчастіше архетип) про спільне історичне походження. З точки зору політологічного аналізу важливе не тільки усвідомлення себе складовою народу, що проживає в іншій державі, а й існування власної стратегії взаємин з державою проживання й історичною батьківщиною (чи її символом), формування інститутів та організацій, діяльність яких спрямована на збереження і розвиток етнічної ідентичності. Іншими словами, діаспора, на відміну від етнічної групи, завжди інституційована і має не тільки етнокультурний, а й етнополітичний зміст [6, с. 18]. У дослідженні діаспор, як уважає А. Мілітарьов, проблемою є не стільки особливості конкретного етносу, скільки феномен розсіювання. Тобто термін «діаспора» слід застосовувати тільки до тих процесів переміщення людських спільнот, які спричиняють розділення первісно єдиної спільноти не менше як на дві групи, що осідають після розділення як мінімум на двох територіях [5, с. 7].

По суті, використання поняття «діаспора» передбачає можливість об'єднання всіх можливих процесів етнічного розмежування. Тож не дивно, що початкове значення терміна «діаспора» розширюється, долучаючи все нові смисли, які часто відрізняються один від одного і від ситуації, що його (термін) викликала [2, с. 23]. Найкоректнішу узагальнюючу формулу діаспори, на нашу думку, наводить російський дослідник В. Ямсков, розглядаючи її як «...дисперсно розселену етнічну меншину іммігрантського походження, представники якої є громадянами країни проживання утворюють власні громадські організації та докладають зусиль як мінімум до дослідження й популяризації мови та культурних традицій батьківщини предків» [16, с. 138-139]. Тобто діаспори, безсумнівно, можна вважати транснаціональними спільнотами. Однак проблема їх класифікації є не менш складною, ніж визначення самого поняття.

Як уже згадувалося, в найзагальнішому вигляді можна виокремити історичні та сучасні діаспори. «Зразкові» моделі першого типу: єврейська й вірменська діаспори, а також циганська, грецька, китайська, кубинська та деякі інші. Проте хрестоматійні приклади сталих діаспор не можна беззастережно застосовувати до аналізу сучасних діаспор. До того ж, наприклад, в історії єврейської діаспори не можна говорити про якусь чітко визначену формулу діаспоризації або надійні критерії та характеристики перетворення етнічної групи на діаспорну спільноту. По-іншому питання типологізації діаспор актуалізував Дж. Армстронг. Залежно від того, як діаспори взаємодіють з мультиетнічною державою, він запропонував поділяти їх на мобілізовані

(вкорінені) й пролетарські (що виникли відносно недавно). Перший тип діаспор має тривалішу і складнішу історію, формувався століттями в окреме суспільство в рамках великої держави. У таких діаспор немає привілеїв, утім вони мають матеріальні й культурні преференції порівняно з іншими етнічними групами [17, с. 393]. Г. Шеффер указує на такі типи діаспор: ті, що мають глибокі історичні корені (вірменська, єврейська, китайська); ті, що «дрімають» (американці в Європі і в Азії та скандинави в США); «молоді» діаспори (їх утворюють греки, поляки і турки); ті, що «зароджуються», тобто перебувають на початковій стадії свого становлення (корейці, філіппінці, а також росіяни в колишніх радянських республіках); «бездомні», тобто такі, які не мають «своєї» держави (діаспори курдів, циган); «етнонаціональні» — найпоширеніший тип діаспор, які мають «свою» державу [15, с. 165].

Надзвичайно складну систему класифікації діаспор пропонує російський дослідник В. Д. Попков. 1) Спільність історичної долі, що поділяється на два типи: а) діаспорні утворення, члени яких проживають на території своєї колишньої держави (наприклад, вірменські або азербайджанські діаспори в Росії, російські (й російськомовні) громади в державах Середньої Азії); б) діаспори, члени яких раніше не були пов'язані з територією нового проживання єдиним правовим, мовним полем (наприклад, вірмени в США чи Франції, турки в Німеччині та ін.). 2) Юридичний статус: а) громади, члени яких мають офіційний юридичний статус (громадянин, вид на проживання, статус біженця тощо); б) громади, члени яких — переважно нелегали. 3) Обставини виникнення діаспор: а) — міграції; б) — зміна самих кордонів: та чи інша група залишається на місці й, опиняючись у статусі етнічною меншиною, вимушено формує діаспорну громаду. 4) Характер мотивації до переселення — ті, що виникли в результаті добровільного переміщення людей, наприклад, з економічних мотивів. Інші сформувалися завдяки «витискуванню» членів певної етнічної групи внаслідок різних соціальних, політичних змін або природних катаклізмів. 5) Характер перебування на території регіону поселення: а) орієнтовані на осілість і отримання громадянства; б) схильні розглядати регіон нового поселення як транзитну область або повернення в країну результату; в) налаштовані на безперервну міграцію між країною результату й регіоном нового поселення. 6) Наявність «бази» в регіоні нового поселення: а) діаспорні утворення, які тривалий час існують (або існували) на території регіону поселення, історично пов'язані з ним і вже мають досвід взаємодії з його культурою і суспільством; б) діаспорні громади, що виникли відносно недавно і не мають досвіду взаємодії з культурою і суспільством регіону перебування. 7) «Культурна схожість» із місцевим населенням: а) близька культурна дистанція; б) середня культурна дистанція; в) громади з великою культурною дистанцією. 8) Наявність державних утворень на території країни результату: а) діаспорні громади, що мають свою державу, історичну батьківщину, куди вони можуть

повернутися або бути вислані; б) «бездержавні» діаспори, члени яких не мають офіційно визнаної держави [8].

Така розлога і, здавалося б, вичерпна характеристика стосується більше новітніх діаспор і мало стосується греків Приазов'я. Принаймні за багатьма позиціями з тих, які пропонує В. Д. Попков, вони навряд чи можуть бути визнані типовим зразком діаспори. Так, Приазов'я не є їх батьківщиною, проте й Грецію не можна вважати такою. Колонізація греками кримського узбережжя й успішна їх адаптація на півострові зумовили формування специфічних етнічних ознак, які, з одного боку, переконують у надзвичайній культурній пластичності переселенців, а з іншого — у тому, що вони дедалі більше виокремлюються в специфічну етнічну групу, котра має бути ідентифікована за тими особливостями, яких вона набуває в процесі їх облаштування. Тобто, за класифікацією Армстронга, греки є вкоріненою діаспорою. Однак хрестоматійно відомий сюжет діаспоризації давніх греків прямо не стосується переселенців до Приазов'я. Не слід забувати про ті відмінності мотивів, які служили причиною масових міграцій греків в античності, середньовіччі та в новий час. До того ж саме поняття «грек» у різних історичних і соціальних контекстах передбачає різне змістове наповнення. Причини й характер міграцій дозволяють диференціювати різні потоки утворення грецьких діаспор. Так, біженці з Османської імперії, котрі оселилися в містах України, зокрема в Ніжині, Одесі, Полтаві, Херсоні, за культурними ознаками та політичними інтересами відрізнялися від кримських і приазовських греків. Їх етнічній мобілізації сприяло «особливе» ставлення до них політичної адміністрації Російській імперії, що надавала їм певних соціальних преференцій, та «культурна» близькість до місцевого населення. До того ж слід враховувати складну диференціацію грецького населення України за економічними та соціальними ознаками. Зокрема, місце проживання — місто чи село — немало визначало ступінь етнічної самосвідомості. Нарешті, масове переселення греків з Криму, яке можна оцінювати і як добровільне і як примусове, спричинило консервацію тих елементів традиційної культури, які сформувалися в Криму, а не успадковані від перших греків-переселенців. Подальше їх самовизначення має, вочевидь, соціально-культурне, а не етнокультурне підґрунтя. Тобто можна припустити, що узагальнена назва для урумів та румеїв стала актуальною в процесі колонізації: не маючи історії тривалих відносин з іншими народами регіону, греки сприймаються ними за тими критеріями, які виявилися спільними для обох субетнічних груп. Етнічна парадоксальність греків Приазов'я, яку неодноразово визначали дослідники [6; 7; 10], безперечно, потребує оновлення теоретичного підходу до оцінки їх діаспорного статусу.

Процес розселення на чужій території передбачає суттєве корегування способу життя соціуму і ротацію культурних пріоритетів. Етнічні складові культури можуть виявитися або другорядними, або

ж, навпаки, — мати значення соціального ресурсу, використання якого сприяє зміні статусу певної спільноти. Принципового значення набуває не стільки реальний зв'язок з батьківщиною — місцем, де більша або значна частина етнічної чи релігійної групи була складовою корінного народу, скільки культивування своєї «іншості». Тобто чисельність певної етнічної групи серед населення не є обов'язковою умовою формування її престижнішої позиції.

Маріупольські греки — не «класична діаспора»: саме вони визначали місцеву господарчо-культурну специфіку і тривалий час були важливим чинником внутрішньої та зовнішньої політики російської, а згодом і радянської влади. Із самого початку розселення приазовські греки мали сприятливі умови як для збереження традиційної культури, так і для формування тих культурних ознак, які відображають процеси культурної модернізації. Територіальна компактність проживання, збереження самоврядування, певні соціальні й економічні привілеї та ізолюваність від інших груп греків на території Росії та СРСР сприяли усвідомленню греками Приазов'я своєї специфічності. Проте не слід спрощувати своєрідності культурної конфігурації грецького поселення в Приазов'ї, адже тривале збереження урумської та румейської складових традиційної культури переселенців можна вважати ознакою її консервації. З іншого боку, великий ступінь залежності соціально-культурного статусу грецького населення міст від панівничої в той чи інший період політичної ідеологемі стимулював постійне корегування ідентифікаційної моделі. У той час, як історична пам'ять сільського населення переважно зосереджувалася навколо спогадів про «кримське» минуле, на рівні інтелектуальних еліт відбувався процес конструювання перспективної моделі ідентифікації [4]. Отже, на наш погляд, маріупольські греки в процесі адаптації продемонстрували як мінімум дві ідентифікаційні моделі, які по-різному презентують цивілізаційні орієнтири населення. Звернення до сюжету діаспоризації в цьому контексті набувало актуальності залежно від політичної кон'юнктури як аргумент на користь самотності маріупольських греків. Вочевидь, процес самоідентифікації сучасних греків Приазов'я свідчить про наявність множинної ідентичності, яка демонструє динамічну ротацію своїх складових за умови збереження загальної конфігурації основних історичних, лінгвістичних, конфесійних і громадянських маркерів.

Зважаючи на своєрідність етнокультурних процесів у середовищі греків Приазов'я, є підстави вважати їх «уже не діаспорою» [1, с. 75], а «відроджуваною діаспорою». Їх етнічна визначеність, безперечно, не була однаковою впродовж усього періоду перебування на території України. Проте зберігалися передумови для відновлення тих культурних ознак, які були доцільними за певних соціально-політичних обставин. Активізація інтересу грецького населення до власних культурних «коренів», що має місце в останні десятиліття, уможливило дослідження своєрідної «неодіаспоризації» як моделі

ідентифікаційного процесу. Перспективи дослідження мариупольських греків пов'язані з вивченням розмаїття ідентифікаційних практик, які акумулюють специфіку їх історико-культурної самосвідомості.

Список літератури

1. Арутюнов С. А. Диаспора — это процесс / С. А. Арутюнов // Этнографич. обозрение. — М., 2000. — № 2. — С. 74–78.
2. Дятлов В. И. Диаспора: попытка определиться в понятиях / В. И. Дятлов // Диаспоры. — 1999. — №2–3. — С. 59–72.
3. Етносоціальна структура українського суспільства. Довідник / В. Б. Євтух, В. П. Трощинський, К. Ю. Галушко, К. О. Чернова. — К. : Наук. думка, 2004. — 342 с.
4. Кауринкоски К. Греки Приазовья: особенности этнокультурной идентичности / К. Кауринкоски // Диаспоры. Независ. науч. журнал. — 2002. — № 1. — С. 79–105.
5. Милитарёв А. О содержании термина «диаспора» и к выработке его определения / А. Милитарев // Диаспоры. — №2-3. — 1999. — С.7.
6. Полоскова Т. Современные диаспоры: внутривнутриполитические и международные проблемы / Т. Полоскова. — М. : Научная книга. — 2002. — 284 с.
7. Пономарева І. С. Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII — початок ХХІ ст.). Історико-етнографічне дослідження / І. С.Пономарева. — К. : Реферат, 2006. — 300 с.
8. Попков В. Д. Некоторые основания для типологии диаспор [Электронный ресурс] / В. Д. Попков. — Режим доступа: <http://lib.socio.msu.ru/1/library?e=d-000-00---0kongress>
9. Сафран У. Сравнительный анализ диаспор. Размышления о книге Робина Козна «Мировые диаспоры» / У. Сафран // Диаспоры. — 2004. — № 4. — С. 138–163.
10. Терезов В. Я. Греки и восточные славяне: из истории греко-украинских и греко-росийских культурных связей / В. Я.Терезов. — К. : Еpsilon, 2000. — 222 с.
11. Терентьева Н. А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII-XX вв.) / Н. А.Терентьева. — К. : Аквилон-Пресс, 1999. — 352 с.
12. Тишков В. А. Исторический феномен диаспоры // Национальные диаспоры в России и за рубежом в XIX-XX вв. : под ред. Ю. А. Полякова и Г.Я. Тарле / В. А.Тишков. — М. : Ин-т рос. ист. РАН, 2001. — С. 9–44.
13. Тощенко Ж. Т. Диаспора как объект социологического исследования / Ж. Т. Тощенко, Т. И.Чаптыкова // Соц. иссл. — М., 1996. — № 12. — С. 33–42.
14. Чернова К. О. Українська діаспора як соціокультурна система / К. О. Чернова. — К. : ДАКККІМ, 2007. — 347 с.
15. Шеффер Г. Диаспоры в мировой политике / Г. Шеффер // Диаспоры. — 2003. — №1. — С. 162–184.
16. Ямсков А. Н. Проблема трактовки понятия «диаспора» / А. Н. Ямсков // Учитель ХХІ века. Интеграция естественно-научного образования

- в мировое образовательное пространство : сб. науч. ст. / А. Н. Ямскова. — М. : МГПУ, 2010. — С. 134–139
17. Armstrong J. A. Mobilized and proletarian diasporas / J. A. Armstrong // American political science review. — Wash., 1976. — Vol. 70. — N2. — P. 393 — 408.
  18. Brubaker R. The «diaspora» diaspora / R. Brubaker // Ethnic and racial studies. — N.Y., 2005. — Vol. 28. — N1. — P.1–19.
  19. Connor W. The impact of homeland upon diasporas / W. Connor // Modern diasporas in intern. politics / Ed. by Sheffer G. — L.: Croom Helm, 1986. — P.16 –38.

Надійшла до редколегії 17. 12. 2012 р.